אלפיים

כתב עת רב־תחומי לעיון, הגות וספרות

מערכת:
שלמה אבינרי
חיים באר
אברהם יבין
עמוס עוז
מנחם פיש
יורם פרידמן
יהושע קנז
אלי שאלתיאל
אברהם שפירא

עורכת:
ניצה דרורי־פֶּרֶמֶן

קובץ 15, תשנ"ח 1997

פניה השונות של החירות
עיונים במיסטיקה יהודית

רחל אליאור

למיכאל
אביגיל, אריאל
ודניאל

וְגָדוֹל מִגְּרָאֶה הַלֹּא נִרְאֶה
וּמוּפְלָא מִיֵּשׁ סוֹד הָאַיִן
פָּקְדֵנִי נָא, אֵלִי, וְאֶרְאֶה
מַה יִּשְׁכּוֹן מֵאַחֲרֵי
גְּבוּל עַיִן
*יוכבד בת מרים, **מדחוק**, עמ' 46*

פתח דבר

הפרקים שלהלן דנים בכמה היבטים הנוגעים לפניה הגלויים והסמויים של היצירה המיסטית היהודית בפרישתה ההיסטורית והתרבותית בגבולות משתנים של זמן ומקום, וברבגוניותה הרוחנית החורגת מגבולות הזמן והמקום. המיסטיקה היהודית כתופעה דתית העולה ממסורות כתובות, מעדויות ישירות ועקיפות, נפרשת על פני תקופה ארוכה שראשיתה בשלהי העת העתיקה ואחריתה במאה העשרים. אין בכוונתם של פרקים אלה למצות את האמור באלפי דפיה של הספרייה המיסטית היהודית ואף לא לסכם את מאות המחקרים שהוקדשו לבחינתה ההיסטורית והפנומנולוגית, אלא יש בהם ניסיון להוסיף נדבך "לחובה המוסרית שניצבת בפני הביקורת", כדבריו של וולטר בנימין, "לגאול את העבר שנמחה, להצילו מתהום הנשייה באמצעות חשיפת אמיתו הסמויה". גאולה זו של העבר פנים רבות לה ומשוררים וסופרים, חוקרים ויוצרים, הכורים אוזנם להדים וקולות רחוקים וצופים באותות ורמזים המשוקעים בכתוב, לוקחים חלק בהעלאתו מתהום הנשייה. דבריו של דב סדן על תעודתה כפולת הפנים של הביקורת מגדירים את מהות "חשיפת אמיתו הסמויה" של העבר: "תעודתה של הביקורת היא, שלא תסתפק במה שהיא מקשיבה למה שהומה המיה רמה, גלויה וצלולה, בתוך השיטין, אלא היא חייבת להאזין למה שמחלחל, חלחול־סתר־וחרש, ומהבהב בין השיטין", (ארחות ושבילים, ג', עמ' 64).

מטרתו של חיבור זה היא לחשוף את עברה המורכב של המסורת המיסטית היהודית מזווית ראייה של חקר הדמיון היוצר במחשבה הדתית ולהאיר כמה תבניות תשתית והיבטים בעלי משמעות ביצירה רבגונית זו, שלעתים מחלחלת חרש ולעתים מרעידה את אמות הספים. הדיון מתמקד באותם היבטים בתחום התודעה והיצירה, החוזרים ונשנים בגילוייה ההיסטוריים השונים של המסורת המיסטית ומעצבים את משמעותה, ומטרתו להאיר מושגי יסוד המכוננים מסורת זו וקושרים את חלקיה השונים. כוונה נוספת

היא לחשוף כמה היבטים של הרצף התרבותי והנפשי אשר בתוכו התחולל הגילוי המיסטי ובקרבו נוצרה המיסטיקה היהודית, ולהאיר את זיקתם המורכבת לתרבות בת זמננו. מעמדת מוצא זו עולה הכוונה להפקיע את הדיון במיסטיקה מן הקלישאות הרווחות ולהציב גשר של הבנה וקירוב־דעת בין הקוראים בני זמננו, שיש להם עניין בהיסטוריה של הדמיון והיצירה, ובין המכלול התרבותי המרתק הנשקף בכתביה של המיסטיקה היהודית. בחברה היהודית המסורתית, שראתה את קיומה כמושתת על ידיעות וערכים מקודשים שהונחלו לה מן העבר, וביססה את סמכותה על חוק אלוהי ועל 'תורה מן השמים', חירות הביטוי וחופש היצירה לא היו מובנים מאליהם. שלא כבעולם בן זמננו – יצירה אמנותית פרי הדמיון לא היתה נודעת שלא בהקשר דתי, ומקוריות מחשבה, חירות הרוח וראייה אינדיווידואלית, העשויות לערער על אושיות האמונה, על קדושת הטקסט הקנוני ועל הסדר הקיים של העולם המסורתי, לא נתפשו כערכים חיוביים הראויים לעידוד. יצירה אמנותית אינדיווידואלית בלתי תלויה בתחום הדמיון, השירה והפרוזה כמעט שלא היתה קיימת והמושגים יוצר, יצירה, מחבר וחיבור הם מאוחרים למדי וכרוכים במעבר מיצירה קולקטיבית המתייחסת לטקסטים מקודשים ליצירת היחיד הבלתי תלויה היונקת מהתפתחותה ההדרגתית של התודעה האינדיווידואלית. אולם הסייגים שהעמידה החברה המסורתית לא היה בהם כדי לחסום את הדחף היוצר וחירות הרוח, שהיו נחלתם של יחידים בכל הדורות, ואלה מצאו להם דרכי ביטוי שנתלו במודע ושלא במודע בגילוי שמימי מתחדש ובהארה ממרום. המחשבה המיסטית, הנסמכת בתודעת יוצריה על גילוי עליון והשראה אלוהית, העניקה רשות ותוקף לחירות פיוטית, לראייה חדשה של יחסי הגומלין בין מרכיביו השונים של העולם המסורתי ולבריאה חדשה של המציאות הנגלית והנסתרת בכוחו של הדמיון היוצר. בעולם המסורתי המיסטיקה, שנשענה על מגע בלתי־אמצעי עם עולמות עליונים, היתה אפיק הביטוי המרכזי של התודעה האינדיווידואלית, של ההשראה המפענחת, של החדירה לנבכי הנפש ושל חירות הדמיון הבורא. מאפיינים אלה יוצרים זיקה מורכבת לעולם היצירה הלשוני בכללו ואין ספק שהמיסטיקה משיקה ברבים מגילוייה לספרות ולשירה, לכתיבה האוטוביוגרפית, לחלום ולאגדה. הגבולות בין היצירה המיסטית ליצירה לשונית אחרת אינם תמיד תחומים בבירור והתו המייחד את היצירה המיסטית אינו אפיון ז'אנרי זה או אחר אלא העמדת זיקת גומלין בלתי־אמצעית בין הנגלה לנעלם, בין האלוהי לאנושי, כנקודת מוצא מחייבת בתודעה ובמעשה. החוויה המיסטית הישירה או העקיפה, המוסיפה על הטקסט הקנוני בתוקפו של גילוי מתחדש וחולקת על סמכות העבר בכוחה של השראה אלוהית חדשה בהווה, היתה בבחינת מבוא מפולש לחירות המחשבה בעולם המסורתי וינקה מגילויי הדמיון היוצר בחלום ובהקיץ, מתמורות התודעה ומפענוח רבדיה הנסתרים של לשון הקודש.

במהלך השנים שלמדתי ולימדתי פרקים שונים במחשבה המיסטית בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים ובמוסדות הוראה ומחקר שונים בארץ ובעולם, התחוור לי בבירור שקיימות דרכים רבות לגשת לחטיבה הספרותית וההיסטורית העוסקת בתורת הסוד. אולם, דומה שמעבר להבדלים הרבים, המובנים מאליהם בשעה שדנים במסורות השונות הנפרשות על פני מרחב היסטורי בן אלפי שנים, יש שאלות משותפות שחוזרות ועולות ומבקשות ביאור והגדרה, יש בעיות ששבים ומתמודדים עמהן בהקשרים טקסטואליים שונים, ויש מושגי יסוד אשר שבים ונידונים במובלע ובמפורש,

התובעים העמקה והנהרה. ניסיתי להגדיר ולבאר כמה משאלות עקרוניות אלה החורגות מחיבור מסוים ומתקופה מוגדרת, ולהדגים את דברי בעדויות שונות העולות מן המשזר של היצירה המיסטית היהודית. כדי להקל על הבנת הדברים חילקתי את הדיון למספר נושאים מרכזיים, שחלקם הראשון, הדן בספרייה המיסטית היהודית, בהנחות היסוד של המחשבה המיסטית, במשמעות האינסופיות, בדמות המיסטיקן, בלשון המיסטית ובלשון המאגית – מתפרסם בזה. כדי לבאר את מהות החיבורים והמחברים הנזכרים בפרקים השונים, צירפתי בסוף החיבור רשימות ביוגרפיות וביבליוגרפיות מפורטות ובצדן הפניות לרשימת מחקרים. בסופו של כל פרק מובאות הפניות קצרות לעיון נוסף בשאלות הנידונות, המתייחסות למקורות המדגימים את הטענות הנזכרות ולמחקרים הדנים במישרין בנושא הדיון. פירוט מלא של המקורות והמחקרים הנזכרים בקצרה בשולי הדיון, מצוי בסדר אלפביתי בסוף החיבור. אין ברשימות אלה משום מיצוי של המקורות או של המחקרים הנוגעים בנושא אלא הן בבחינת פתיחת צוהר ראשוני לרבגוניות היצירה המיסטית והדגמה חלקית של המגוון המחקרי העוסק בה.

חיבור זה כתוב בלשון זכר ומתייחס לעולמם של גברים בלבד שכן בחברה היהודית חוויות מיסטיות שזכו לתיעוד כתוב ולהכרה ברשות הרבים, התרחשו בעולמם של הלומדים ועולם זה היה נחלתם הבלעדית של גברים. שלא כבדתות אחרות, אשר הכירו לפרקים בחוויה המיסטית המתייחסת לשני המינים, אין בנמצא במסורת היהודית תיעוד משמעותי המתייחס לחוויה מיסטית נשית. מצב זה נבע מן העובדה שנשים בעולם היהודי המסורתי הודרו מן הזירה הציבורית של הלימוד וממילא מן המגע עם אישים יחידי־סגולה או עם טקסטים מעוררי השראה, או מזיקה לחבורות לימוד אשר בהן עשויה היתה להתחולל התחדשות רוחנית והתעוררות מיסטית. סיבות נוספות שנודעה להן השפעה מכרעת בסוגיה זו כרוכות בתפישות חברתיות ודתיות מסורתיות של קדושה וטומאה, התבדלות ופרישות, שקבעו את עולמה של האשה בתחום הפרט בגבולות הבית והמשפחה ותפשו את העולם הגברי בלבד כרשות הרבים, כפרהסיה של ביטוי ויצירה וכתחום ההתרחשות הרוחנית הקשורה בדברים שבקדושה.

היקפה הספרותי הרחב של המיסטיקה היהודית, רציפותה ההיסטורית הנפרשת מימי בית שני ועד ימינו בצד רבגוניותה הז׳אנרית ומורכבותה התוכנית והתופעתית, מונעים מעצם טיבם הצגה מאוזנת של ביטוייה השונים שכן אין דרך לאזן בין תופעות היסטוריות ורוחניות מגוונות הנפרשות על פני תקופה כה ארוכה. מטבע הדברים הדגמתי את טענותי בפרקים השונים באמצעות מגוון חיבורים מיסטיים קבליים וחסידיים שעסקתי בהם בעבודתי המחקרית לאורך השנים, אולם אין להקיש מן המצוי ומן הנעדר על סדרי חשיבות, אלא רק על גבולות שרירותיים של העדפה, ידיעה ועניין. בכל אחד מן הפרקים אפשר היה להביא שלל דוגמאות אחרות, שכן הספרייה המיסטית עשירה ומגוונת לאין ערוך מזו הנזכרת כאן. אולם הכוונה לא היתה למצות את הקיים ולהכביר בדוגמאות אלא לעורר תשומת־לב לכמה שאלות מהותיות העולות מעיון במסורת המיסטית היהודית ולהסב את הדעת למשמעותה של רציפות היצירה הנובעת מן הדמיון היוצר, מנימי הנפש הנודעים והלא נודעים ומהרצון לברוא מציאות חלופית בכוח החזון.

פרקים אלה מבוססים על דיאלוג מתמשך עם הספרייה המיסטית היהודית לדורותיה ומסתמכים במובלע ובמפורש, מתוך הסכמה ומחלוקת, על תפישות מחקריות שונות המצוינות בקצרה בשולי הדיון. היקפו

הרחב של החומר, עושרו התרבותי והתגוונותו ההיסטורית, רבקוליותו ומורכבות נסיבות חיבורו, מזמינים קריאות שונות ומפקיעים ממילא דרך אחת נכונה ובלעדית לדון בו.

אני מבקשת להביע את תודתי העמוקה לחברי ולחברותי, לעמיתותי ועמיתי, לתלמידי ותלמידותי שלקחו חלק בשלבים שונים של התגבשות פרקים אלה וסייעו בהבהרת הדברים ובהשלמתם. תודה מקרב לב ללאה ביירך ותמר לוטן, שהניעו אותי לנסות את כוחי בכתיבת ראשיתם של פרקים אלה. תודה מיוחדת לפרופ׳ אברהם שפירא שעודד את המשך כתיבתם וליווה בעצתו הטובה את היווצרותם. תודה עמוקה לד״ר עדה רפפורט־אלברט ולד״ר אסי פרבר־גינת, על הדיאלוג המתמשך בינינו תוך הסכמה וויכוח בשאלות שהחיבור עוסק בהן ותודה לבבית לרבקה גולדברג שסייעה בתבונה ובשום שכל להביא את הדברים לסיומם.

האוניברסיטה העברית בירושלים, שבועות תשנ״ז

1. הספרייה המיסטית היהודית והראייה החדשה של המציאות

הדברים החשובים באמת הם
הסמויים מן העין
*אנטואן דה סנט אקזופרי, **הנסיך הקטן***

לא שפר חלקו של המושג מיסטיקה בעולם המודרני – לעתים תכופות משתמשים בו כביטוי שלילה וככינוי גנאי לכל אשר חורג מן השכל הישר ואינו מתקבל על דעתם של הכותבים או אינו נושא חן בעיניהם מטעמים תרבותיים, חברתיים ודתיים כאלה ואחרים. ביטוייו הפופולריים של המושג ושימושיו הפוליטיים, שיש בהם לעתים תכופות עיוות מניפולטיבי ושימוש ציני, הביאו לכך שפעמים רבות נוקבים בו כותבים בני זמננו כשם תואר מפוקפק לגבי תופעות החורגות משגרת המוסכמות הרציונליות הרווחות. אולם דומה שבשעה שעוסקים בתחומים מופשטים הנוגעים בשאלות תרבותיות מורכבות, מן הראוי להשעות את חריצת הדין הנחפזת, להימנע משיפוט נמהר ולהסתייג מהארת העבר הרבגוני באורו החד־צדדי של ההווה. כלומר, מן הדין להימנע מלשפוט את מכלול היצירה המיסטית שהתרקמה בעולם המסורתי לאורך אלפי שנים, את החוויות הדתיות וההתנסויות הרוחניות שעמדו ביסודה ואת גילוייה ההיסטוריים המגוונים, על־פי גילוייה השונים במחלוקת, בהווה. לאמיתו של דבר, המושג מיסטיקה בגילוייו ההיסטוריים והתרבותיים כולל עולם ומלואו של מחשבה, יצירה, דמיון והשראה, הפורצים את גבולות ניסיונו האקזיסטנציאלי של האדם.

יוצריה של המחשבה המיסטית ומבטאיה של ההתנסות הנפשית הכרוכה בה חתרו לפענוח מסתרי ההוויה האלוהית באמצעות חדירה לעמקי התודעה והלשון, הזיכרון, המיתוס והסמל. הם שאפו להפקיע

את המציאות הסובבת מחד־משמעותה המוחשית באמצעות חדירה לנבכי הנפש הנגלים בחלום ובהקיץ ופעלו ברוחם לגילויים של עולמות נסתרים ולבריאתם של עולמות חלופיים המאירים את המציאות הקיימת באור חדש. המיסטיקה שייכת להיסטוריה של הדמיון האנושי, למעמקי היצירה והלשון, למחשבה המפענחת המבקשת לחדור מבעד לפשט הדברים, לראייה ספקנית המערערת על חד־משמעותה של הממשות ולהתבוננות חתרנית המסרבת להסתפק במציאות כפשוטה. המיסטיקה יונקת מכל התחומים בהם מתערפלות ההבחנות, מיטשטשות הנורמות, מתרקמות הסתירות ומותרת אחדות ההפכים, דהיינו מן החלום, המיתוס, האגדה, הדמיון, החזון והשיגעון. היא יונקת מן המחשבה הפרדוקסלית ש"מעבר לטעם ודעת" ומן הפרשנות היוצרת המגלה וחושפת רבדים נסתרים בנפש ומעמקים מודחקים בלשון. עוד היא שואבת מן הארכיטיפים המיתיים והסמלים הקדומים המעלימים ומרמזים בעת ובעונה אחת, ומפריצת הגבולות של נבכי הנפש, מן הנים לא נים, החיזיון, ההזיה, החלום וההקיץ. המיסטיקה – השואבת מתחומים עמומים אלה, נוסקת על כנפי הדמיון לעולמות עליונים, למערבולות האגדה והמיתוס וחודרת בכוחה של השראה פיוטית למסתרי הלשון והסמל. יוצריה מערבלים ברוחם את תחומי החזון והממשות, את גבולות המוחש והמופשט, את ההבחנות שבין פנימי וחיצוני, סמלי וריטואלי, ולעתים אף את גבולות הנורמה ותחומי האסור והמותר ברשות היחיד וברשות הרבים.

המיסטיקה, הפורצת את גבולות הזמן והמקום ומתייחסת למציאות שאינה נתפשת בכלי ההכרה האנושית השגורה, שייכת למקורות ההשראה המרכזיים של המחשבה הדתית. היא נמנית על התופעות המחוללות תמורות תרבותיות רבות־משמעות במהלך ההיסטוריה דווקא בשל עמימות מקורות השראתה ומורכבותם. בעולם המסורתי שימשה היצירה המיסטית אפיק ראשון במעלה להתבוננות אינטרוספקטיבית ולחוויות מופנמות, המייחסות משמעות מכרעת להתנסות סובייקטיבית שאיננה כפופה לגבולות מקובלים, והיתה מבע לחיי הנפש המשתנים ולביטוי אינדיווידואלי החורג משגרת זמנו ומקומו של היוצר. המיסטיקה היתה האפיק המובהק לפריצת מסגרות מוחשיות ומופשטות, לראייה אלטרנטיבית של המציאות, לגיבוש דפוסי סמכות והנהגה חדשים ולכיסופי חירות ושינוי. בשל מכלול גורמים סמויים וגלויים אלה מתחומי הרוח והיצירה, שנטלו חלק מכריע בעיצוב ההיסטוריה הדתית והחברתית של העולם המסורתי, אין ספק שהיצירה המיסטית ראויה לעיון ודיון במסגרת ביקורת התרבות וחקירתה.

★

למיסטיקה הגדרות רבות, התלויות במידה רבה בהקשר הדתי־מסורתי שבתוכו היא פועלת ובנסיבות ההיסטוריות, החברתיות והתרבותיות אשר ביחס אליהן היא נבחנת. הגדרותיה אף תלויות במידה לא מבוטלת בנקודת המוצא של המתבוננים המנסים לרדת אל חקרה, ומהותה שונה מנקודת מבטם של המתנסים בה מבפנים והמתבוננים בה מבחוץ. אולם דומה שמבעד לנקודות המוצא המתחלפות אפשר למצוא מכנה משותף בין ההגדרות השונות: מיסטיקה ראשיתה בוודאות שקיים עולם נסתר מעבר לעולם הנגלה והמשכה בהנחה שמצויה דרך לאדם להגיע לעולם נסתר זה בעיני רוחו ולחוות חוויה פנימית עמוקה של התאחדות עם המציאות העליונה בדמיונו. ודאות מעין זו יכולה לשאוב את תוקפה מאמונה

דתית או ממסורת תרבותית משותפת ואף עשויה להתגבש ברוחו של אדם בכוחה של חוויה בלתי־אמצעית הקשורה בחלום, בהתגלות או בניסיון רוחני אינדיווידואלי המשליך את ההתנסות הפנימית על תחום הנעלם. ודאות בדבר קיום עולם נסתר עשויה להתרקם גם בתוקפה של הארה חדשה של מסורת ריטואלית מקודשת, בכוחה של תמורה נפשית עמוקה המקנה נקודת מבט שונה על המציאות השגורה או בהשראתה של פרשנות לא ידועה למסורת כתובה, המאצילה נופך מקורי לפשט הדברים.

המיסטיקה מתייחסת בעיקרה ל"מציאות אחרת" המצויה מעבר לעולם המוחשי, מציאות הנחשפת בפני החוזים בה עם הצטללות מסכי התודעה השגורה המאפילים עליה. מיסטיקנים הם אלה הטוענים לקיומם הממשי של יצירי החזון ושל הוויות החורגות מסדר הדברים הקיים בהשגת החושים ואלה החווים לפרקים בעיני רוחם מגע בלתי־אמצעי עם הוויות אלה. "מציאות אחרת" זו, המעניקה פשר ומשמעות לממדים שונים של הניסיון האנושי, איננה קבועה וחד־ממדית אלא היא מתרקמת מחדש בדמיון המיסטי בזיקה לתמורות חיצוניות ופנימיות, היסטוריות ורוחניות, והיא שרויה בין שתי מערכות השגה, זו המוחשית־לשונית המצויה בגבולות ההשגה וזו המופשטת־דמיונית חוצת הגבולות. המציאות הנסתרת, הנגלית בחלום או בחזון, בדמיון או בנימי הנפש, בסמל ובמטפורה או במעמקי הלשון, מתייחסת בפרקים היסטוריים שונים להמחשות חזיוניות שונות של הנעלם או למערכות קוסמולוגיות ותיאולוגיות נסתרות המעניקות פשר ומשמעות למציאות הנגלית, זו שלכאורה איננה ניתנת לשינוי.

במסורת היהודית בעת העתיקה מתייחסת "המציאות האחרת" ל"רזי עולם" ול"שבעה רקיעים", ל"שבעה דברי פלא" ול"שבע מרכבות", ל"פרדס" ול"שבעה היכלות עליונים", ל"שלהביות של אש מתפזרות ומתקבצות", ל"מרכבה", כרובים, מלאכים ול"שיעור קומה". מושגים אלה קשורים למטמורפוזה חזיונית של ההיכל שחרב ולעבודת הקודש שבטלה ונוצרו במציאות היסטורית של חורבן ואובדן. ההתרסה כנגד שרירותה של המציאות שבה חרב המקדש ובטל הפולחן הביאה לכך שקיומם הונצח בשמים בדמות היכלות מרכבה וכרובים, המסודרים במסגרות שביעוניות נצחיות של זמן ומקום מקודשים. לפרקים מצטייר העולם הנעלם בזיקה ללשון הנבואה ומתואר בפי החוזים כ"לבנת הספיר", או כ"חיות הקודש רצוא ושוב", ולעתים הוא נכרך בזיקה לעולמות מושגיים לא ידועים כגון "ל"ב נתיבות פליאות חכמה", "שלהבת אחוזה בגחלת" ו"עשר ספירות בלימה" הנזכרים כולם בספר יצירה וקושרים בין סודות הבריאה וגילוייה ללא זיקה למציאות היסטורית. אולם דומה שהתבניות המספריות והחזיוניות מכוננות עולם נסתר שיש בו חוקיות קוסמית קבועה העומדת ביחס הפוך לשרירותה הבלתי־מתפענחת של המציאות ולכאוטיות של הקיום.

בימי־הביניים מצטיירת המציאות הנעלמת בספר הבהיר ובספר הזוהר בדמות "אילן הנשמות" או "אילן הספירות", ונקשרת ל"עולם הדיבור" ול"שכינה", ל"כרוב המיוחד", ל"אור הנחשך", ל"אינסוף" ול"כתר". כל אלה מושגים הקושרים בין חיי הנפש של האדם ובין עולם האלוהות, הנתפשים שניהם כתהליכים דינמיים אינסופיים המצויים בזיקת גומלין עמוקה. לעתים מצטיירת הממשות הנעלמת בספרות הקבלית בדמות "שמיטות", "צחצחות" או "אדם קדמון מכל קדומים" ולעתים בדמות "הכרוב המיוחד" ו"אור צח ומצוחצח", ביטויים אשר רקע צמיחתם אינו תמיד מחוור, אולם כמעט תמיד נמצא בהם את

השילוב בין מראות מוחשיים בתיאורם ובין הפשטות עיוניות הצומחות מהם. שילוב זה יוצר רבדים לשוניים חדשים הכוללים לעתים מושגים מסחררים ביופיים הלא מובן ולעתים ממשות חזיונית שהופכת מושא לחוויות מיסטיות חדשות. מראשית העת החדשה, מן המאה הט"ז ואילך, בקבלת צפת, מצטיירת המציאות הנסתרת בזיקה למושגים מופשטים ומיתולוגיים כגון "עיגולים ויושר", "צמצום", "מיתת המלכים", "פרצופים" ו"שבירת כלים". מושגים אלה שמקורם בקבלת האר"י ובראייתו החזיונית של יוצרה, מתייחסים לאוטוגנזיס האלוהי או לאלוהות הבוראת את עצמה בזיקה לתהליכים קוסמיים המצטיירים בדפוסי הניסיון האנושי. מושגים אלה, הכוללים בין השאר את הביטויים "אבא" ו"אמא", "עיבור" ו"יניקה", הולדה ומוות המתחוללים כולם בעולם האלוהי, מבטאים צירופים בלתי־צפויים בין תופעות ועובדות, שלכאורה אינן קשורות למציאות דתית, עם חומרי החזון המייצגים הפשטה והשלכה של הניסיון האנושי על התחום האלוהי. צירופים אלה מתרקמים מכוח נקודת התצפית המיוחדת של בעלי הלכי נפש מיסטיים המוהלים ברוחם את המוחשי והמופשט, את האנושי והאלוהי. במאה הי"ז, בספרות השבתאית, נתפש העולם הנעלם בזיקה לצירופים חדשים כגון "אור שיש בו מחשבה" ו"אור שאין בו מחשבה" ובזיקה לצירופים קודמים כגון "סטרא אחרא" ו"סטרא דקדושה", "קליפה", "נקבת תהום רבה", "גאולת ניצוצות", משיח ו"העלאת השכינה". מושגים אלה, המקנים צביון קוטבי דואליסטי, זכרי ונקבי, לעולם האלוהי ומושגים רבים נוספים המבטאים יחסי גומלין בין כוחות הטוב והרע, מתקיימים בעת ובעונה אחת במישור הקוסמי והנפשי ובמישור הריטואלי והטקסטואלי. הם מתחיים בדמיון המיסטי, לובשים צביון מוחשי בטקסטים מקודשים ובמסורת הריטואלית ומאירים ומכסים את הווייתו רבת־הפנים של העולם האלוהי הנחשפת בתמורותיה בנפש האדם.

מציאות חזיונית זו כרוכה לעתים בחוויה בלתי־אמצעית של הנוכחות האלוהית או במגע עם הקדוש הנשגב, לעתים בהשלכה של התנסות נפשית עמוקה המערפלת את גבולות המציאות והדמיון ולעתים בריאליזציה פיוטית של סמלים ומטפורות החושפת עולמות חדשים. לעתים היא מבטאת את הכמיהה למציאות אלטרנטיבית שבה שולטים חוקים אחרים, תורה אחרת וחוקים חלופיים של זמן ומקום ולעתים היא משקפת נהייה לעֶבר מיתולוגי או למציאות אוטופית. "המציאות האחרת", הבוראת את העולם האלוהי הנעלם בהשראת החזון האנושי ועומק הניסיון הקיומי, נגלית בחזון או בחלום, או בניסיון רוחני המצרף צירופים חדשים בין הדמיוני, המוחשי והמופשט, בין המודע והלא מודע, ואף בין הכמיהות למציאות אחרת ובין ההתרסות כנגד חוקי המציאות הבלתי ניתנת לשינוי. "המציאות האחרת" מיוסדת על פענוח חודר של רבדיה השונים של השפה הנרמזים ביצירה הדתית לדורותיה ועל צירופים חדשים של ציורים בלשון ובדמיון, בחזון ובקשב. המציאות החזיונית נבראת בדמיונו של המיסטיקן היורד לחקרו של הטקסט המקודש ומפיח בו חיים חדשים, חודר למעמקי הלשון, לדימוייה וסמליה ומגיע לרבדיה המיתיים עתיקי הימים של המסורת הכתובה. מציאות זו עשויה להיות מתוארת בעל־פה, כעדות המבוססת על התגלות וחוויה בלתי־אמצעית של מגע עם עולמות עליונים, או עשויה להימסר כמסורת כתובה העולה מחזון רוחו של החוזה, שהעולם הנסתר הצטלל בפניו ונגלה לו מבעד לאספקלריה מאירה.

המיסטיקה עוסקת במהותו של העולם הסמוי מן העין, זה שנשזר בין רוח האדם לרוח אלוהים, מוצפן

בטקסטים מקודשים מרומזים ומתפענח בדמיונו של החוזה ובלשונו. היא דנה בהגדרתו של העולם הנעלם, במראהו, בטיבו, בזיקתו לעולם האדם, בשלבי התהוותו ובפענוח מהותו וחוקיותו מראשית לאחרית. מהות נסתרת זו כרוכה בתמורות המתחוללות בנבכי רוח האדם, בהשלכתן ובהחצנתן על מישורי הוויה שונים ועל עולמות אחרים. הספרות המיסטית עוסקת בפרקיה השונים בבירור יחסי הגומלין בין העולם הנסתר לבין העולם הנגלה, בין המטא־היסטוריה להיסטוריה, בין הנצחי לזמני, בין עומק הניסיון האנושי וסתרי השגב האלוהי, ובמשתמע מתובנות אלה להתנסותו הגלויה והנסתרת של האדם.

ככל שהולכת ומשתנה תפישת העולם הנסתר כך אף עשויה להשתנות תפישת העולם הנגלה שכן האדם נקרא או עשוי להיקרא לפרש את המערכת הדתית הגלויה לאורה של המערכת המיסטית הסמויה ולעיין ביחסי הגומלין בין האדם שנברא בצלם אלוהים ובין האל המכונה "אדם קדמון לכל קדומים". המיסטיקן רואה בדברים הנראים לעין ראָיה לסמוי מן העין ומבקש לחדור אל ההוויה הרוחנית הפנימית של העולם הנגלה ולחוות במישרין את הנוכחות האלוהית הגלומה בו. מיסטיקן הוא זה "הנכנס לפרדס" או ה"עולה במרכבה", זה המבקש לנסח ניסוח סמלי פיוטי או חזיוני ולעתים אף ניסוח עיוני ופרשני את הכרתו בדבר יחסי הגומלין המורכבים בין הנגלה והנעלם.

ביצירה המיסטית האדם מדבר אל נפשו בלשונות שונות: פעמים דובר הוא בלשון סמלית, עתיקה, העולה מרבדים עמוקים של תת־המודע שלו, לשון השונה מזו של מחשבתו המפורשת, ההגיונית והמושכלת. פעמים מדבר הוא בלשון המיתוס, האגדה, החיזיון והחלום, האחוזים כולם במורשתו התרבותית וההיסטורית, ומפרקים כולם, כל אחד על־פי דרכו, את גבולות העולם שבו אנו חיים, פורצים מגבולות הזמן והמקום ומצרפים צירופים חדשים החורגים מתחומי הסבירות המוחשית ומגבולות השכל הישר. לשונות אלה נחשפות ב"עלייה" וב"ירידה" ב"כניסה" וב"יציאה", ב"צפייה" וב"שמיעה", שכולן מתחוללות בעמקי נפשו של האדם, ברוחו ובדמיונו, באותו מקום על־זמני שבו מתערפלים הגבולות בין הארצי לשמימי. לעתים המיסטיקן "עולה במרכבה" ולעתים "נכנס לפרדס", לעתים הוא עומד ב"פתח היכל ששי נראה כמי שיש בו אלפים רבבות גלי ים ואין בו אפילו טפה אחת של מים אלא אויר זיו אבני שיש טהור צלולות כהיכל שזיו מראיהו דומה למים" (היכלות זוטרתי, עמ' 1) ולעתים הוא מציץ "בזיו אבני שיש וסבר שהוא מים... ויצא מדעתו", (שם, עמ' 23). לעתים הוא צופה ב"אור הנחשך" ולעתים הוא מתבונן ב"עשר ספירות בלימה" (ספר יצירה), לעתים הוא חוזה ב"אדם קדמון לכל קדומים" (עץ חיים) ולעתים הוא משווה לנגד עיניו את ה"כרוב המיוחד" (חסידות אשכנז). לעתים הוא שומע את "קול דודי דופק, כינור מנגן מאליו" (מגיד מישרים), לעתים הוא מאזין לקולו של "המלאך המשיב" (ספר המשיב), ולעתים יש לו שיג ושיח עם המשיח המבטיח לו ש"יפוצו מעינותיך חוצה", (אגרת הקודש). לפרקים הוא שומע את דברי השכינה המבטיחה לו "שאזכך להשרף על קידוש השם", (מגיד מישרים) ולעתים הוא שומע קולות שמימיים ש"כל המאזין להם משתטה ויוצא מדעתו", (היכלות רבתי). לעתים חוזה המיסטיקן "בצחצחות" (ספר העיון) ולעתים מאזין לדברי "מטטרון מלאך שר הפנים", (ספר היכלות), לעתים הוא "רואה את הקולות", לעתים "המלאך גבריאל נגלה לו", (גליא רזא) ולעתים הוא שומע את "המלאך המגלה לו סודות נפלאים", (אגרות רמח"ל). צירופים אלה ודומיהם, המוסבים על

ניסיונם המיסטי של יוצרי תורת הסוד היהודית החל מר׳ עקיבא ובעל ספר יצירה, עבור בר׳ יצחק סגי נהור ובעל הזוהר, וכלה בר׳ יוסף קארו, האר״י, רמח״ל והבעש״ט, יונקים מרבדי תודעה עמוקים, שכונו בעבר בשם ״אֲבַנתא דלִבָּא״ או הבנת הלב (מגילה כד). רבדים אלה, הפורצים את מצרי ה״אני״ בכוחן של התעלות והשראה וחוצים בתוקפו של הדמיון היוצר את גבולות האסור והמותר, הנגלה והנסתר, האנושי והאלוהי, מתירים מקום לפרדוקסים, לסתירות ולריבוי פנים, ולהפלגות שונות של רוח האדם. כל אלה מוצאים את ביטוים בלשון חזיונית, בתיאור חוצה גבולות, בעדויות מעולמות עליונים, בסמלים, באוקסימורונים, בסינאסתזיות ובמטפורות המאחדות הפכים.

המיסטיקן הוא זה המערפל את תחומי הניסיון החושי וההפלגה הדמיונית, זה הפורץ את הגבולות המקובלים של זמנו ומקומו המפרידים בין הארצי לשמימי, זה המסתכל בתחום האסור ועובר ביודעין על האיסורים המפורשים הגוזרים על ההסתכלות ב״מה שמעבר לטעם ודעת״ ואוסרים על ההתבוננות במסתרי ההוויה האלוהית. המסורת היהודית בעת העתיקה מיטיבה להביע בלשון נוקבת את תיחום הגבולות ואת חומרת האיסור על ההתבוננות בנסתרות: ״כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפנים ומה לאחור״, (משנה חגיגה פ״ב א); ״במופלא ממך אל תדרש ובמכוסה ממך אל תחקור במה שהורשית התבונן אין לך עסק בנסתרות״ (בן סירא ג, יט); ״אל תבין מה שלאחריך ואל תחקור אמרי שפתותיך״, (היכלות זוטרתי, עמ׳ 22); ״אין דורשין במרכבה״, (חגיגה, יג ע״א); ״עשר ספירות בלימה בלום פיך מלדבר ולבך מלהרהר״, (ספר יצירה, פרק א, משנה ח).

האיסורים המפורשים על התבוננות במופלא ובנסתר לא עצרו בעד ״דורשי נסתרות״, ״יורדי מרכבה״, ״בעלי רזים״, או נכנסי ה״פרדס״ ואף לא גדרו בעד מקובלים, מתבודדים וחוזים שנכספו להציץ ״מעבר לפרגוד״ ו״לראות מלך ביופיו״ בעיני רוחם. אולם אין ספק שאיסורים וסייגים אלה השפיעו על מידת גילוי החוויה המיסטית בעולם המסורתי ועל אופן ביטויה בתודעתם של אלה שראו עצמם נכנסים לתחום האסור. המסורת הגדירה את מעלתו של תחום זה בדברים המיוחסים לר׳ יוחנן בן זכאי: ״דבר גדול ודבר קטן – דבר גדול מעשה מרכבה, דבר קטן, הוויות אביי ורבא״, (סוכה כח ע״א) ואף הוסיפה סייג שרק לזה ״החכם ומבין מדעתו״ מותר לדרוש ב״מעשה מרכבה״, (חגיגה יג ע״א). בשל העמדה המסייגת ומגבילה המתירה עיסוק במרכבה רק ליחידי־סגולה ובני עלייה, הפך תחום זה למחוז כיסופים למרות הסייגים והאיסורים ואולי דווקא בגללם. כדי לגשר בין האיסור על עיסוק בנסתרות ובין הרצון להביע את אשר נגלה להם בתחום זה, פעמים רבות נתנו בעלי הסוד לעולמם הנסתר ביטוי פיוטי אניגמטי ומרומז, פעמים מבע חזיוני או סמלי המגלה טפח ומכסה טפחיים ופעמים נתנו לו ביטוי מושכל ושיטתי, כפי שעולה מן הספרות המיסטית לדורותיה. ספרות זו משקפת מאמצים חוזרים ונשנים – של אלה שכונו בפרקים היסטוריים שונים ״כוהני קורב״, ״יורדי מרכבה״, ״דורשי רשומות״ או ״חכמי חרשים ונבוני לחש״, מקובלים, בעלי סוד, חוזים, נביאי שקר, ״חסידים ופרושים״ – לתת מבע מילולי לנעלם ולהפקיע את הניסיון הנפשי בעל הצביון המיסטי מרשות היחיד ולהעבירו לרשות הרבים.

היצירה המיסטית, החותרת להגיע ״עד גבולות אין גבולות״ ״מקום ההפכים יתאחדו בשרשם״ או עד

"אחד הזמנים עד מקום – אין זמן ואין מקום", כלשונו דקת ההבחנה של ביאליק בשירו "הציץ ומת", מיטיבה להכיר בזיקה מורכבת בין הפכים. בשל כך היא מניחה מקום למכלול אפשרויות ביחסי הנגלה והנעלם, הסופי והאינסופי, האנושי והאלוהי, ופותחת פתחים רבים ליחסי גומלין על־זמניים בין הפשט לסוד, בין הממשי לדמיוני, בין החיצוני לפנימי ובין הגלוי לנסתר – ואינה מאשרת אף אחת מאפשרויות אלה בבלעדיותה. שלילת הבלעדיות נובעת מכך שהדרך המיסטית מבוססת על הכרת יחסי הגומלין בין אינסופיות המהות האלוהית וכוחה הבורא, ובין אינסופיות הלשון האנושית וגילוייה במחשבה הבוראת ובדמיון היוצר. מעצם הווייתה חותרת הדרך המיסטית לפירוק החציצה בין האָין ליש, או לפריצת הגבולות החוצצים בין המוחש והמופשט, האנושי והאלוהי, הנסתר והנגלה, הזמני והנצחי, ולעמעום ההבחנות הרווחות בין המופלא האסור והגלוי המותר. יוצרי המחשבה המיסטית מבטאים את הערגה לחקור במכוסה ולדרוש במופלא ומשקפים את הכיסופים ל"בוא באחד הזמנים עד מקום אין זמן ואין מקום", (ביאליק, שם) הם מביעים את הכיסופים להתנסות רוחנית בתחומי האין־סופי, העל־גבולי, בתחום של מציאות שהצופה בה עשוי להיות בבחינת "הציץ ונפגע" או "הציץ ומת" או בבחינת מי "שנשמטה נפשו", מציאות שלעתים אינה ניתנת להיגד וביטוי ולעתים נחווית בעושר מילולי ובהתנסות רב־חושית.

בדתות המזרח והמערב, ברוב התרבויות הידועות לנו לאורך ההיסטוריה הכתובה, נוצרה יצירה מיסטית ענפה ומורכבת. שהרי, כאמור לעיל, בעולם המסורתי המיסטיקה היא אפיק ביטוי מרכזי של התודעה האינדיווידואלית, של ההשראה הדתית והדמיון היוצר. אולם, למרות שלעתים אפשר להצביע על מידה של קרבה מושגית או של דמיון פנומנולוגי בכמה מקוויה המהותיים של התופעה המיסטית בדתות ובתרבויות שונות ולעתים אף ניתן להעמיד על מידה של זיקת גומלין בין־תרבותית בדימוייה הארכיטיפיים, הרי שהעיון וההעמקה במשמעותה של התופעה מחייבים את פענוחה בהקשר תרבותי מסוים שבתחומו נוצרה, ובו ורק בו יש לה משמעות. מיסטיקה קשורה בלשון, בתרבות ובדת, בכתבי קודש, בחוויות תשתית, בסיפורים ובזיכרונות מיתולוגיים בדבר ראשית הדברים ואחריתם. היא מעוגנת במסורת ספרותית ופולחנית, במושגי קדושה וחולין, ובמארג אסוציאציות רוחניות, סמליות, מיתיות, פיוטיות, דמיוניות, נפשיות ולשוניות, המכוננות זהות תרבותית. מכלול מושגי זה קשור מעצם הווייתו לנסיבות היסטוריות מובחנות של תרבות ודת מסוימות, החולקות עבר משותף, זיקת משמעות קיומית של ניסיון חיים מאחד ותקוות עתיד משותף. הוא כרוך מטבע מהותו בשפה ובמכלול יצירה, המבטאים את ניסיון חייו של ציבור מסוים, את זיכרונותיו וכיסופיו, אלה שנודעת להם משמעות רק בהקשרים חברתיים, תרבותיים והיסטוריים ייחודיים.

דומה שניתן לומר על דרך ההכללה, המדגימה מעט מהרבה – אלמלא המקדש והכהונה, החורבן, הגלות ותקוות הישועה, הפרדס והמרכבה, משה, חנוך, ר' ישמעאל ור' עקיבא, העלייה למרום וקידוש השם, התורה והמשנה, חלום יעקב והסולם שבו "מלאכים יורדים ועולים" וחזון יחזקאל שבו נראים לנביא "מראות אלוהים", ואלמלא ר' שמעון בר יוחאי והזוהר, משיח ושכינה, הלכה ואגדה, גלות וגאולה – לא היתה בנמצא מיסטיקה יהודית. ממילא נאמר שגם יצירה מיסטית שצמחה בדתות אחרות יונקת ממושגי

תשתית, מדמויות ארכיטיפיות, מאגדות מקומיות ומזיכרונות מקודשים הנטבעים בלשון מסוימת בת תרבות מסוימת של עם מסוים. לאמור, דמיון במלים אינו בהכרח דמיון במשמעות ואין הוא משקף בהכרח זהות או דמיון בהתנסות המיסטית, שכן, בדרך־כלל, הדמיון שלכאורה בין תופעות על פני השטח בטל בשישים לעומת ההבדל שבמהות הייחודית ובמארג המשמעות שבעומק הדברים.

בין חוקרי התופעה המיסטית אין תמימות־דעים בשאלת הדרכים הראויות לבחון את התופעה, והדעות חלוקות על מידת התועלת שיש בהשוואות בין־דתיות ובין־תרבותיות א־היסטוריות לשם הבהרת שאלות הנוגעות בתרבות מסוימת, המתחוללת תמיד בנסיבות היסטוריות ספציפיות. דומה שאין חולק על כך שאפשר להפיק תועלת רבה מעיון השוואתי בתובנות תרבותיות שונות לשם הערכה שקולה של תופעות רוחניות ייחודיות וניתן לעדן ולחדד את דפוסי הניתוח המקובלים מעצם השוואתם למערכות מושגיות תיאורטיות עקרוניות שונות, אולם אין להחליף את הדמיון בכלים המחקריים ובקטיגוריות מתודולוגיות לדמיון בתכנים ולזהות במשמעויות, ואין להקיש מקרבה מקרית על זיקת גומלין שיש לייחס לה משמעות. בציונים הביבליוגרפיים בסוף פרק זה מובא מגוון עמדות מחקריות בדבר גישות שונות לעיון בתופעה המיסטית אולם הפרקים המובאים להלן מבוססים על הגישה המתמקדת בחקירת התופעה המיסטית היהודית בגבולות הדת, התרבות, השפה והנסיבות ההיסטוריות והרוחניות המשתנות אשר בהן התרקם גורלו של העם היהודי.

★

בדברים הבאים אני מבקשת להציע כמה הגדרות למחשבה המיסטית היהודית, הקובעות בתחום המוחש ובתחום המופשט את גבולות הדיון.

בתחום המוחש הדיון יסוב על מיסטיקה שיש לגביה עדות כתובה, ישירה או עקיפה, שניתן להתייחס אליה בכלים של ניתוח טקסטים. דהיינו, הדיון יסוב על הספרייה המיסטית המונה מאות כרכים של הגות מיסטית בכתבי־יד ובדפוס, ואלפי דפים של יצירה מגוונת, הכוללים עדויות מיסטיות מכל תרבויות העולם שיהודים חיו ופעלו בהן לאורך מאות ואלפי שנים. בחיבור זה הדיון מתמקד בחלקים של הספרייה המיסטית היהודית שנכתבה בשלבים שונים במקומות שונים משלהי העת העתיקה ועד ראשית המאה העשרים. כדי לעמוד בקצרה על מהותה של ספרייה זו אפשר לתארה בדמות פסיפס עתיק ימים שנחשף בחפירות ארכיאולוגיות, חלקו ברור לעין וקווי המתאר שלו מתוחמים בבהירות, בעוד שחלקיו האחרים מקוטעים, מעומעמים, מרומזים או חסרים מכול וכול. משמעות הדימוי היא שהספרייה המצויה בידינו איננה שלמה ואיננה מייצגת בהכרח את מכלול היצירה המיסטית או את השתלשלותה ההיסטורית המקיפה, אלא היא משקפת במידה של שרירותיות את אשר שרד בחליפות העתים ואת אשר נשמר באופן אקראי, בכתבי־יד ובדפוס, עד ימינו. אופיו המקוטע והמקרי של הקורפוס המיסטי ופיזורו ההיסטורי והגיאוגרפי גורמים לכך שאין דרך ודאית להתחקות על מכלול מקורות ההשפעה של היווצרותו או על כל מרכיביו של הפסיפס הרוחני ממנו יונק היוצר האינדיווידואלי. יש, כמובן, חיבורים שזכו למעמד מרכזי מקודש, לעדיפות תרבותית ולהשפעה ניכרת וקיימות עובדות היסטוריות מובהקות שקל לעמוד על

רישומן. אולם, לצד הדברים הידועים ולצד מקורות השפעה שניתן לפענחם קיים עולם מושגים רחב בכתב ובעל־פה, במראה עיניים, במודע ובבלתי־מודע, בסיפורים, באגדות, במיתוסים, באמנות, בשירים ובריטואלים, בפולקלור, במנהגים ובדעות קדומות, שאין דרך להקיפו ושמן הנמנע לעמוד עליו בצורה ממצה. לצד גורמים אלה, המשפיעים במישרין ובעקיפין על התודעה היוצרת, קיימות גם השפעות של מגוון לשונות ותרבויות שהיו בטווח השפעה, הן בתרבות "הגבוהה" והן בדת "העממית" הסובבת, בנוסף למכלול נסיבות היסטוריות וחברתיות אינדיווידואליות, שלא תמיד ידועות לנו במידה מספקת ובדרך־כלל אף אי־אפשר להתחקות על עקבותיהן. כל אלה מצביעים על כך שמן הנמנע לתת תשובות חד־משמעיות לשאלת מקורות ההשפעה של היצירה המיסטית ולדרכי התהוותם של מושגים סמליים וחזיוניים על ציר ודאי של רצף ותמורה. לעומת זאת, הביטוי הספרותי שהגיע לידינו, מאפשר בדרך־כלל לעמוד על חותמו של היוצר, על קולו הייחודי ועל טביעת רוחו, על הצירוף המסוים של חלק ממקורות ההשראה ועל בלעדיותה החד־פעמית של המטמורפוזה היוצרת. כל אלה, הניכרים בתהליכי הברירה המודעת והבחירה היחידנית, מכוננים את החידוש בטקסט הכתוב ומגדירים את תחומי העניין המובהק והמשמעות החדשה הנודעת לדברים בזמנם ובמקומם.

לדימוי הארכיאולוגי ממד נוסף – בדומה לעבודתו של הארכיאולוג החושף את הפסיפס, משבצו בהקשר היסטורי, גיאוגרפי וכרונולוגי, מתחקה על משמעותו ומפרשו בהקשר תרבותי מסוים, מבלי להיות מחויב להנחות מוקדמות ולשיפוטים ערכיים, גם הדיון המוצע להלן אינו מחויב להנחות מטפיסיות או לשיפוטים ערכיים גורפים של שלילה או חיוב, הזדהות וביקורת. החתירה היא להצגה מדויקת ככל האפשר של משמעות היצירה המיסטית בעיני יוצריה ובעיני קוראיה בפרקים היסטוריים שונים ולהעמדתה בהקשר תרבותי רחב הנבחן מנקודת ראות ביקורתית של בני זמננו החשים מידה של עניין והזדהות עם עברם.

בתחום המופשט אנו דנים בתודעה המבוססת על כמה מושכלות ראשונים של תורת הסוד, היונקים ממסורת דתית וחורגים מעבר לגבולותיה. הנחת המוצא המיסטית קובעת שהמציאות המוחשית היא חלק ממציאות רחבה יותר, מציאות חידתית, מורכבת, אומרת סוד, הנרמזת בממדים סמליים שונים של הניסיון האנושי. ממדים אלה באים לידי ביטוי בצירופים מושגיים היונקים מתחום החלום והחזון, מנבכי הנפש והזיכרון, מהפולחן והדת, מהספרות, השירה והמסורת. הם מתקיימים בהוויות שונות מוחשיות ומופשטות, מיתיות ועל־זמניות, המוצאות את ביטוין בלשון על רבדיה השונים. צירופים מושגיים אלו עשויים להיות חלק מחזון שלם או ממערכת לכידה, שבמסגרתה יש חשיבות לרצף שבין היישות האלוהית והתודעה האנושית. הם אף עשויים להיות שברירי חזון מרומז ורסיסי תודעה מהבהבים שאינם מצטרפים למכלול נהיר או לעיקרון מכונן. אולם, בין אם צירופים אלה משקפים רצף בהיר ובין אם אינם יוצאים מכלל הבלחות מקוטעות, לעולם הם קשורים בציורי דמיון מילוליים ובמושגים מורכבים המגשרים באמצעות השפה והלשון בין רבדי הוויה שונים.

חלק מן השותפים לתודעה המיסטית, על מכלול ביטוייה, מבקשים לפענח את המציאות הרב־רבדית ולחדור בתודעתם מעבר לתחום הנגלה. לעתים הם חווים את עוצמתה ברוחם כממשות חיה – בצורות שונות, סמליות, דמיוניות וחזיוניות, ולעתים הם מתארים את ניסיונם במעבר מתחום הנגלה לנסתר

כמפגש מעורר אימה עם כוח שמימי. אחד ממחבריה האנונימיים של ספרות ההיכלות שנכתבה במאות הראשונות לספירה, בשלהי העת העתיקה, מעיד על עוצמת החוויה: "כשראיתיו נשרפו ידי והייתי עומד בלא ידיים ובלא רגליים", (היכלות זוטרתי, עמ' 36). לעתים מתואר ניסיון זה כדרך הכרוכה בוויתור על הבנה שכלית דיסקורסיבית מוחצנת לשם רכישת תודעה מיסטית קונטמפלטיבית מופנמת: "אם אתה רוצה להתייחד בעולם לגלות לך רזי עולם וסתרי מרכבה הווי שונה את המשנה הזאת... אל תבין מה שלאחריך ואל תחקור אמרי שפתותיך מה שבלבך תבין ותדום כדי שתזכה ליופיות המרכבה", (היכלות זוטרתי, עמ' 22), ולעתים מתואר רגע המהפך המיסטי בעט סופר מופלא: "נפתחו דלתות ארון הקודש וראיתי כמראה דמות איש עומד וראשו מונח בין ספרי התורה ושמעתי קול יוצא מתוך הארון מבין בדי עצי החיים... לא פה אל פה דיבר בי. מחשבה במחשבה נחקקה מחשבת קדשו במחשבתי אני. וכל מלות הדיבור נתגלפו בסימנים של אותיות והאותיות נתחברו למלים. והמלים עשו את הדברים... סמרה שערת בשרי ונמס לבי ונתבטלתי ממציאותי והייתי כאילו איני" (עגנון, הסימן, עמ' שח־שיב).

בהיסטוריה של המיסטיקה היהודית פעמים רבות חציית הגבולות המיסטית מתרחשת בזיקה למציאות כאוטית, לחורבן, למצבי מצוקה ורגעי משבר. שברונה של המציאות הוא זה המתיר בדרך־כלל את ה"עלייה לשמים" והוא המאיץ של הגילוי המיסטי, שיש בו משום מטמורפוזה מן המוות והנשייה לאָלמוות ולנחמה, או משום התעלות בכוח הדמיון מן הכיליון, החורבן והכאב ללא נשוא במציאות הארצית, אל האלוהי, הקיים לעד והנצחי במציאות השמימית. הזיכרון העל־זמני, הנגנז במלים ארציות המתארות חזיונות שמימיים של ההוויה הארצית שאיננה או של ההוויה האלוהית המעניקה לה פשר, מגשר בין האובדן הארצי לנצח השמימי. בשפה המיסטית נגנזים ההיכל והמרכבה, המזבח והכהונה, כנסת ישראל והשכינה, המתים השבים לתחייה בגלגולי הנשמות, מקדשי השם המצויים בישיבות של מעלה, המלאכים והמשיח, חיות הקודש והיכלות עליונים ושאר הוויות שמימיות ובריות על־זמניות הקושרות בין העבר לעתיד באמצעות החיזיון, הטקסט והריטואל – המתחיים מחדש מעבר לגבולות הזמן והמקום. המיסטיקנים במסורת היהודית נכספים בפרקים היסטוריים שונים לחרוג מגבולות העולם הנגלה וממצריו הארציים ולזכות להשיג בתחום השמימי הנסתר והעל־זמני: בעת העתיקה הם מייחלים ל"היכנס לפרדס" או "לרדת במרכבה", "לעלות בהיכלות", "לצפות במרכבה" ולשער "שיעור קומה", "להיכנס לפני ולפנים", "לדעת רזים", או "לראות מלך ביופיו". בימי־הביניים הם עורגים ל"ייחד" את "עולם הספירות", לראות ב"צחצחות", ולהתבונן ב"סוד השמיטות" וב"מראות הצובאות", "לעלות להיכל קן ציפור", או "לרדת לעמקי הקליפה והסטרא אחרא". בראשית העת החדשה הם מבקשים "להידבק" בעליונים, לגאול את השכינה, "להעלות ניצוצות" ולהימנות בין "בני היכלא דכסיפין". בעלי סוד אלה – החיים בתוככי הממשות הטקסטואלית המתחיה ברוחם, מתפענחת ומצטרפת מחדש מעבר לגבולות הזמן והמקום – נכספים לדרוש במופלא ולהתבונן בנסתר, לפרוץ את גבולות הלשון, לחצות את גבולות ההשגה החושית ולהתקרב בתודעתם לרובד רוחני נשגב יותר, עמוק יותר, או נעלם יותר. הם מנסחים במושגים אניגמטיים שונים את כיסופיהם לדעת, לצפות ולהשיג את האמת הנסתרת, העמומה, הרב־משמעית, הלא מוגדרת, העל־זמנית, המצויה בעולמות עליונים. אמת זו עשויה להיות אמת חדשה

בתכלית שנגלית למיסטיקן בחזון או בחלום, בהארה עליונה או ב"בריקת הברק", אמת ש"נחקקת" במחשבתו או "מתנוצצת" בנפשו, או אמת שבורא המקובל בעיני רוחו בשעה שהוא מפענח את צפונותיהן של מסורות נסתרות הנמסרות במרומז בצורה עמומה בטקסטים מקודשים. זו אף עשויה להיות אמת מקודשת שמצטיירת בדמיונו של חוזה אחד, נמסרת במסורת הנחווית מחדש בחיזיון רוחו של חוזה שני, והופכת לנחלתם של אחרים בעל־פה ובכתב.

מזווית אחרת אפשר להציג את ראיית העולם של המיסטיקן כניסיון לחשוף רבדים נעלמים שטרם נגלו וליצור בלשון דברים שמעולם לא היו קיימים. המאמץ לחשוף ולגלות ממשויות נעלמות הקשורות בדרך מורכבת לעולמנו שלנו, מעלה מציאות הנתפשת כמושתתת על צירופים ויחסי גומלין בין קטיגוריות ורבדים שונים. המציאות מתפרשת מחדש לאור זיקות שונות בין הנגלה והנסתר, בין עולם המרכבה למקדש, בין "רוח אור" ו"רוח חושך", בין עולם המלאכים, המכונים "כוהני קורב", לעולם הכוהנים, הנתפשים כמלאכים בהשראת הפסוק "כי שפתי כהן ישמרו דעת כי מלאך ה' צבאות הוא". זיקת הגומלין בין "אור מצוחצח" ו"אור נחשך", בין "תורת עץ חיים" ל"תורת עץ הדעת", בין "תורה דבריאה" ו"תורה דאצילות", בין "קב"ה ישראל ואורייתא" או בין האל התורה והעולם, בין האותיות, הספירות והעולמות, או בין "עולם האצילות" ועולמות "הבריאה היצירה והעשייה", בין ה"שבירה" וה"תיקון", ה"שפע" וה"צמצום", ה"עצמות" וה"כלים", ה"ניצוצות" וה"קליפות", הקדושה והטומאה, ה"סטרא אחרא" ו"סטרא דקדושה", האין והיש, הגלות והגאולה, ה"מהות" ו"הלבוש", ה"עומק" ו"הגוון" – מכוננת את הפרשנות הדיאלקטית הסמויה של ההוויה בשעה שהיא מציבה לנכחו של העולם הנגלה עולם נסתר. מערכות מושגיות אלה הן תבניות דיאלקטיות שמתמקדות בניסיון לפענח את מבני היסוד המכוננים את העולם והעומדים מעל לזמן ולמקום. תבניות אלה מעצבות מחדש את יחסי הגומלין בין הממשות הנגלית לממשות הנסתרת, משפיעות השפעה מכרעת על תפישת האלוהות ועבודת השם, ומפרשות את המציאות המוחשית לאורה של המציאות הסמויה מן העין.

במחשבה המיסטית היהודית הנחת יסוד להבנת המציאות היא שילובם וזיקתם ההדדית של עולמות עליונים ותחתונים – הכול כלול בכול ולכל בחינה יש מעמקי השתקפויות ויחסי גומלין אינסופיים. העולם הנסתר והעולם הנגלה, או העולמות העליונים והעולם הארצי, קשורים זה בזה, משתקפים זה בזה, מחוללים זה את זה ומשפיעים זה על זה. יסודה של הדדיות זו הוא בכפל הפנים של ההוויה האלוהית הנגלית בלשון ונסתרת במשמעות. הלשון, שעל־פי ההשקפה המיסטית מקורה אלוהי, מציאותה נצחית והווייתה רבת־פנים, משותפת לאל ולאדם. הלשון האלוהית היא התגלות כוחו הבורא של האל במושגים מוחשיים, התממשותו הדינמית בביטויים מופשטים ומוחשיים המובנים לאדם, ופרישת אינסופיותו בתוך הבריאה בגבולות הזמן, המרחב, השפה והתודעה. המחשבה המיסטית מבקשת להתחקות אחר אינסופיות דיאלקטית זו של גילוי וכיסוי בגילוייה הארציים והשמימיים. על־פי השקפה זו, המעשה, המחשבה והדיבור האנושיים הנגזרים מן הלשון, אינם עומדים בפני עצמם אלא מצויים ביחסי גומלין עם הממשות הקוסמית שאותה הם מתארים, אותה הם מבקשים לחולל או שעליה הם מבקשים להשפיע. ההכרה בריבוי הפנים של ההוויה וביחסי הגומלין המורכבים בין פניה הנסתרים והנגלים, מעלה את הכמיהה לחשיפת

המהדת הנסתרת של ההוויה הנגלית ואת הדחף לפענוח הזיקה הנעלמת שבין הממדים השונים. כמיהה זו מתמקדת בהתחקות אחר קשרי הגומלין המשתנים שבין המסמנים הגלויים והמסומנים הנסתרים או בין השפה על כל מרכיביה לבין המציאות על מכלול רבדיה.

במחשבה המיסטית המתחקה על הדופק הנעלם של ההוויה ועל הקשר החי בין הבורא לבריאה אין בדרך־כלל תופעות מבודדות. הכול קשור לתפישת עולם כוללת, למערכת חוקים מיסטיים, לתבניות תשתית המפענחות את העולם הנגלה ביחס לעולם הנסתר, לסדר זמנים צפוי מראשית לאחרית, או לבחינות דטרמיניסטיות שונות הכורכות את מרכיבי ההוויה המפורדים לאחדות נסתרת. בחינות אלה רמוזות בדרך־כלל בטקסטים מקודשים מן העבר, וקשורות לתפישה הנרקמת כל פעם מחדש ומפענחת בהווה או בעתיד את הקשרים הסמויים הכורכים את המכלול האלוהי והאנושי לאגודה אחת.

מיסטיקה עשויה להציע הסבר כולל של כל ההוויה או להגדיר עיקרון מטפיסי מרכזי הקובע את פני המציאות. היא עשויה לחשוף תהליך מטא־היסטורי הנפרש מהבריאה עד עת קץ או להעמיד תכלית נסתרת שלקראתה מתגלגלים הדברים. היא עשויה לדון במציאויות אחרות המתקיימות במקביל לעולם הארצי מעבר לגבולות הזמן והמקום או לתאר מציאות חלופית בעבר או בעתיד. מיסטיקה עשויה להתמקד בהיבט מסוים של העולם השמימי או להציב מערכת מורכבת המעניקה פשר ומשמעות לפרטי המציאות כולה. היא עשויה לדון במוצא הטוב והרע וביחס הנעלם שבין גלות לגאולה, היא אף עשויה לשרטט קווי פעולה המחברים בין המציאות הקיימת לעולם הנכסף ולהתוות "סולם־עלייה" המחבר בין הבחינות השונות או לתאר בפירוט "שיפוד הנעוץ בין שמים וארץ שהעולם ארוג עליו", (היכלות רבתי), שדרכו משיגים בעולמות עליונים.

במקביל להכרה ביחס המורכב שבין המציאות הגשמית הנגלית והמציאות הרוחנית הנעלמת – מתגבשת הכרת מורכבותה של הלשון ונקבעת תודעת מוגבלותה של התפישה החושית־שכלית. עוד עולה ההכרה בקיומן של דרכי השגה אחרות החורגות מתחום המוחש ומן התחום הרציונלי אולם מצויות בגבולותיה האינסופיים של הלשון. באותו הקשר מותווית הנחת היסוד האומרת כי קיים יחס אנלוגי בין המבנה הנפשי הגלוי של האדם ובין רבדים עמוקים יותר שאינם באים לידי ביטוי חיצוני ושגור, המקביל ליחס שבין לשון הדיבור המשותפת לבין הלשון המיסטית הנעלמת. לצדן של הנחות אלה, המפקיעות מעצם טיבן דפוסים מקובעים, מערערות על נורמות רווחות ומשפיעות על תפישה יחסית של האדם ושל המציאות המורכבת שהוא חי בה, מתגבשת ההכרה הדיאלקטית, המכירה בסתירות ובניגודים שמרכיבים את המציאות הנגלית והנסתרת. הכרה זו, המצביעה על כפל הפנים של ההוויה, מניחה כי אפשר בתנאים מסוימים להוציא מן הכוח אל הפועל ולממש את הכוחות הנפשיים המנוגדים הגנוזים בחובו של האדם, ובכך להתעלות לאותם רבדים רוחניים עליונים המסתתרים מאחרי העולם הנגלה. במסורת המיסטית האפשרות לממש כוחות גנוזים אלה תלויה בדרך־כלל בשלושה תנאים:

א. הנחת יישות טקסטואלית מקודשת נצחית ורב־רבדית הכוללת אמיתות מטפיסיות שלפי מהותן אין להגיע אליהן אלא בדרך התגלות. יישות זו מהווה מסגרת התייחסות ונקודת מוצא עיונית לפירוק הלשון/המציאות ולצירופה מחדש.

ב. פעילות בתוך מציאות תרבותית המכירה בקיומה של תפישה קוסמולוגית/לשונית המגשרת בין העולם הנגלה לעולם הנסתר ומשמשת נקודת מוצא להפנמה תודעתית של הפכים.

ג. קיומה של דרך מקודשת במסורת המתווה סולם־עלייה מיסטי, או מציאותה של שיטה לשונית, מיסטית או מאגית, המגשרת בין הנגלה לנעלם להלכה ולמעשה.

תנאים אלה נוצרים ומתקיימים בדרך־כלל במציאות היסטורית המחددת את הפער בין המצוי לרצוי; או במציאות תרבותית המטפחת ערכים מיסטיים, מאגיים ואוקולטיסטיים המגשרים בין מציאויות שונות; או בסביבה חברתית המייחסת להם ערך ומכירה בחשיבותם. ערכים אלה מתרקמים ונוצרים באמצעות עיון פרשני מחודש במסורת קדומה, בכוחם של השראה או חזון המעלים לשון חדשה. הם עשויים להיווצר דרך חיקוי דפוסים ריטואליים המסייעים ביצירת תודעה משתנה ולהתגבש בהדרכתו של יוצר בעל השראה כריזמטית המנחיל לבני חוגו תחילתה של מסורת מקודשת המתחיה ברוחו ומתגבשת בעולם מושגים חדש ובשפה לא ידועה.

ההשגות והתובנות הנקנות כתוצאה מההנחות שנידונו לעיל, משפיעות על הלשון המעלה הוויות לא נודעות מן המציאות הפנימית ומרחיבה את גבולות הממשות. הן אף משפיעות על דימוי המציאות ההיסטורית המתגוון ומתעשר בפרספקטיבות חדשות בשעה שהוא מתרקם, לעומת ממשות נסתרת חיה ופועמת. השגות אלה המתגבשות במסורת המיסטית משפיעות גם על דפוסי היצירה המיתופואטית העוסקת בבריאת יישויות מיתיות, בהבניית הנעלם וביצירת מציאות מיסטית המשמשת רקע לפענוח ההוויה כולה. כל אלה משפיעים במישרין ובעקיפין על ראייה יחסית של המציאות הסובבת, על תמורות במושג האל ובמושג האדם, על היווצרות רבדים לשוניים חדשים ועל הכרה בקיומן של תבניות תודעה שונות ושל עולם מושגים חדש.

היצירה המיסטית, היונקת מחשיפת אמיתות מטפיסיות, מהארה פרשנית חדשה של הנגלה, מהתבוננות במעמקי הלשון או מחוויה בלתי־אמצעית של הנעלם ועוסקת בתיאורו של הסמוי מן העין, משלבת את הדחף היוצר החותר להשיג בעולמות נסתרים עם הצורך העמוק לתת מבע להתנסויות אידיוסינקרטיות, לפרוץ את גבולות הזמן והמרחב ולפענח את מסתרי הלשון. יוצריה של המיסטיקה מתאפיינים פעמים רבות בעירנות ובקשב לקולות פנימיים, לרחשי נפש עמומים ולמראות צופני סוד. הם אלה המייחסים משמעות עמוקה לחוויה הפנימית הפטורה מאילוצי התפישה השגורה, ולתודעת אינסופיותה של הממשות הסמויה הנסתרת מעבר למציאות הנגלית. היצירה המיסטית ממזגת את החירות ופריצת הגבולות של אלה המנסים להשיג בעולמות נסתרים ולנסח את תכני השגתם, עם החופש להתבונן מחדש בגבולות המציאות הממשית בתוקפה של הזיקה לסמכות האלוהית, הנקנית בהשראה, בהארה, בחלום או בחזון.

המחשבה המיסטית, המתחוללת ברשות היחיד ושואבת מן המציאות הפנימית, מן הדמיון וההשראה, נגלית באמצעות הלשון. לשון זו שבמקורה עשויה היתה להיות לשון מראות או לשון חלומות, לשון פנימית של הנפש או לשון ייחודית חווייתית כזו או אחרת, הופכת ללשון קומוניקטיבית המצויה ברשות הרבים משעה שהיא נמסרת לזולת, מדוברת בפרהסיה או מועלית על הכתב. ההתבוננות בגבולות הממשות, הנעשית באמצעות פענוח תיבות התהודה של הלשון, חושפת ממדים לא נודעים של המציאות

הנפשית הפנימית ושל המציאות האלוהית הנסתרת. התבוננות זו מעלה משפטים פיוטיים, דמיוניים וציוריים הדנים ביחסי הגומלין בין הנסתר לנגלה, מצרפים בין האלוהי לאנושי ומרחיבים את גבולות ההוויה: "כל אותיות התורה בצורותיהן בחיבורם ובפירודם... הן צורות השם יתברך"; "אופן אחד בארץ אצל החיות וסנדלפון שמו שקושר כתרים לבעל הכבוד... ומשביע הכתר בשם המפורש והולך ועולה בראש האדון"; "ואם יחזרו כל הכוחות לאַין, יעמוד הקדמון... ביחודו בעמקי האין באחדות השווה"; "אלו עשר ספירות בלימה שעליהם העולם עומד"; "עשר ספירות בלימה הם עצם הבורא וצלמו"; "שבע צורות קדושות יש לו לקב"ה וכולן כנגדן באדם שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם"; "סתרי התורה אשר היא כלולה מכל הצורות התחתונות והעליונות"; "כי האדם כלול מכל הדברים הרוחניים שהוא נברא בצלם ודמות"; "ובזה האדם נכללין כל העולמות"; "דע שהאותיות של התורה הם אותיות חיים ומתנועעים ופורחים באוויר עד המרכבה העליונה"; "ולא שהם עולים למרום אלא בחדרי לבן רואים וצופים כאדם הרואה בעיניו דבר ברור ושומעין ואומרין ומדברין כעין הסוכה ברוח הקודש"; "כסאך מעופף משעה שנתקעת יתד אריגת העולם ששכלול העולם ומסלולו עומד עליה שנים רבות ודורות עד אין קץ". משפטים מעין אלה מתרקמים ומתפענחים בנבכי רוחם של יחידי־סגולה ובלשונם של בעלי השראה התרים אחרי סודו של עולם ומצרפים בין הנגלה לנעלם. אולם רק משעה שלשון זו מופקעת מתחום התנסותו המופנמת של היחיד ועוברת לרשות הרבים היא רוכשת השפעה ומעמד ציבורי והופכת למושא התבוננות, לימוד, עיון ומחקר.

האינדיווידואליות, החירות והשינוי הגלומים במחשבה המיסטית מעלים את שאלת יחסה של המיסטיקה למסורת הדתית הרווחת, זו שאינה ניתנת לשינוי. על דרך ההכללה ניתן לומר שהדת מגלמת את המערכת הקבועה המכוננת את הנורמה, השואבת את תוקפה מערכים מקודשים שהונחלו מן העבר. ערכים אלה שואבים את סמכותם מגילוי שמימי, שהתרחש ברשות הרבים, בעבר מיתי או בזמן היסטורי, הועלה על הכתב והפך לטקסט מקודש המכונן מיתוס, חוק, מושגי תשתית, מוסדות הנהגה ומנהג. הטקסט המקודש, המבוסס על גילוי אלוהי חד־פעמי בעבר, מגלם נורמות שאינן ניתנות לשינוי מהותי, נורמות הגלומות בהוראות ההלכה ומעוגנות במוֹסְרוֹת המסורת, והמערכת הדתית עושה כל אשר לאל ידה כדי להעניק להן תוקף נצחי ומקודש. נורמות אלה, שאינן ניתנות לשינוי בשל מקורן האלוהי, נתונות לפירוש וסיגול לתמורות העתים בידי נושאי המסורת, שהואצלה להם סמכות פרשנית ורשות הנהגה. הנורמות המקודשות גלומות בתורה, במצוות ובדינים, בהלכה, בחוק, במנהג, בפרשנות הדתית, במשא ומתן ההלכתי, בלשון הריטואל ובדפוסי ההנהגה, ומאוששות במוסדות החברה, בערכי היסוד שלה, באידיאלים ובסנקציות, באיסורים והיתרים. אלה מגובשים כולם במסורת מקודשת המונחלת מן העבר, בשפת הקודש המשקפת אותה ובזיכרון המשותף המאשש מסורת זו.

המיסטיקה, לעומת זאת, מציגה ראייה חדשה של כל אלה ומערערת לא פעם על מוסכמות מסורתיות, שכן היא מאירה אותן באורו של גילוי מתחדש. המחשבה המיסטית, שראתה עצמה כשכבה העמוקה ביותר של התורה שתוכנה רצוף אמיתות מטפיסיות בדבר מהות האל, פשר התורה וסודו של העולם, יונקת את סמכותה מגילוי עליון המתחדש ליחידים ומהשגה פורצת גבולות הנמסרת בכתב ובעל־פה

ברשות הרבים. בהשראת גילויים חדשים אלה, הנתפשים בתודעת המיסטיקנים כהארה אלוהית, חזון, שליחות, חלום או נבואה הנובעים ממקור עליון, נבחנים מחדש מושגים שונים המכוננים את העולם המסורתי ואף מוצעים דפוסי פרשנות והנהגה חדשים. בזיקה לגילויים המיסטיים נחשפים רבדי משמעות מקוריים בטקסט המקודש, ומכוננים דפוסי התייחסות חדשים בין הנגלה לנעלם. נורמות מקוריות, הנגזרות מגילויים חדשים, מתווספות לנורמות המקובלות, ריטואלים חדשים מתגבשים כדי לבטא ערכים מיסטיים בעלי משמעות, ומנהגים לא ידועים, המבטאים את ההוויות החדשות שנחשפו בגילוי המיסטי, מצטרפים לאלה הקיימים. מדרך הטבע, חידושים אלה, המתחוללים ברשות היחיד וברשות הרבים, לא תמיד עלו בקנה אחד עם ערכי העולם המסורתי ולא פעם היו כרוכים במאבק על סמכות, בפולמוס על זכות הפירוש ובמתיחות דתית וחברתית סביב משמעויות חדשות שהוענקו לתפישת האלוהות ולעבודת השם.

על דרך ההכללה אפשר לומר שהמסורת היהודית הנורמטיבית מושתתת על ההנחה שהגילוי האלוהי ברשות הרבים חדל ברגע היסטורי מסוים. יתר על כן, התורה, אשר מבטאת את הגילוי האלוהי ברוח הקודש, נחתמה, ואין לגרוע ואין להוסיף עליה. כל שראוי לו לאדם לדעת על הציווי האלוהי מצוי לפניו בתורה החתומה, ומרגע חתימתה, הקפאת נוסחה הקנוני והתקדשותה, היא פתוחה בפני פירוש אנושי ומדרש יוצר המשמר את נוסחה המקודש ומבקש להעמיק בהבנת משמעותה. פירוש זה, המבוסס כולו על סמכות המסורת ועל שכלו של האדם, מוצע ונבחן ברשות הרבים ואינו נסמך על גילוי שמימי ברשות היחיד, כפי שמיטיב להדגים הסיפור הידוע על תנורו של עכנאי (בבא מציעא, עט ע"א־ע"ב). במסורת הנורמטיבית היצירה הדתית מבוססת על זיקה פרשנית או על זיקה דרשנית, על זיקה משפטית הלכתית או על זיקה עיונית רבגונית אל הטקסט הקנוני החתום לכאורה ועל הכרה בחיובים חד־משמעיים העולים מפשט הכתוב.

המסורת המיסטית מושתתת על ההנחה ההפוכה, דהיינו, הגילוי האלוהי לא חדל והוא ממשיך ומתגלה ליחידי־סגולה במהלך ההיסטוריה. בחלקים שונים של המסורת המיסטית דומה שהטקסט המקראי אינו חתום כלל ועיקר וניתן להוסיף עליו חיבורים שהתחברו ברוח הקודש או נשמעו מפיה של "בת־קול", או כאלה שנגלו מפי האל, הדובר במישרין לבעל הסוד או כאלה שנשמעו מפי המלאכים או נודעו בהשראת "גילוי שכינה", "גילויי מגיד" או "גילוי אליהו". במסורת המיסטית הטקסט המקודש פתוח להארה פרשנית ודרשנית, העומדת בזיקה של גילוי מתחדש ברוח הקודש. גילוי זה, שאפשר להגדירו כקשב דרוך לקול שמימי העולה מתוך הטקסט ונקלט ברוחו של המאזין, או כ"אותיות הקול היוצא מבין בדי עצי החיים נחקקות והולכות במחזורי... מחשבה במחשבה נחקקה מחשבת קודשו במחשבתי אני" (עגנון, הסימן) או כהתבוננות נוקבת בכיסוי וגילוי בלשון, יוצר רבדים טקסטואליים חדשים או יוצר מטמורפוזה חזיונית וקולית של הטקסט הנחשף ברבדיו הנסתרים. במסורת הנורמטיבית ההלכתית לא נוצרה כמעט ספרות העומדת בפני עצמה שאינה מצויה בזיקה פרשנית־דרשנית יוצרת לטקסט הקנוני ולפשט הכתוב ואילו במסורת המיסטית נוצרה ספרייה עשירה בלתי־תלויה, שאינה מיוסדת על זיקה קבועה לטקסט המקודש אלא על זיקה משתנה למשמעותו הנסתרת, הנגלית לעיני נפשו של המתבונן ונשמעת באוזני

רוחו.

חיבורים מיסטיים אנונימיים משלהי העת העתיקה כגון ספר חנוך הראשון, שנתחבר במאה השלישית והשנייה לפנה"ס, שירות עולת השבת מקומראן מן המאה השנייה והראשונה לפניה"ס, היכלות זוטרתי, מעשה מרכבה, שיעור קומה או שבחי מטטרון מספרות ההיכלות הפסוידואפיגרפית שיוחסה לר' עקיבא ור' ישמעאל ונתחברה במאות הראשונות לספירה, אינם תלויים בטקסט המקראי ואינם מצויים בזיקה פרשנית רציפה אליו אלא מעצבים בהשראה גילויית עולמות מושגיים חדשים בתכלית המתייחסים למשמעותו הנסתרת של הטקסט. גם יצירות מיסטיות יחידות במינן כגון ספר יצירה המיוחס לאברהם אבינו שהתחבר במחצית האלף הראשון, ספר הבהיר המיוחס לר' נחוניא בן הקנה, שהתחבר במאה הי"ב, שערי אורה לר' יוסף ג'יקטיליה שהתחבר במאה הי"ג, ספר ברית מנוחה, ספר התמונה וספר הקנה והפליאה שהתחברו באופן אנונימי ופסוידואפיגרפי במאות הי"ג והי"ד, ספר המלאך המשיב שמחברו לא נודע, חיית הקנה לשלמה מולכו, מגיד מישרים לר' יוסף קארו, גליא רזא האנונימי, כתם פז לר' שמעון' לביא, ספר החזיונות ועץ חיים לר' חיים ויטאל, וספר גירושין לר' משה קורדוברו שהתחברו כולם במאה הט"ז, כמו רזא מהימנותא לשבתי צבי במאה הי"ז, דברי האדון ליעקב פראנק, מגילת סתרים לר' יצחק ספרין מקומרנא, שהתחברו במאות י"ח־י"ט או ערפלי טוהר לר' אברהם יצחק הכהן קוק, במאה העשרים – אינם משקפים תלות בפשט הכתוב או זיקה פרשנית אליו אלא מבטאים יצירה של עולמות מושגיים חדשים המושפעים מראייה חדשה של משמעותו הנסתרת של הטקסט המקראי. חלק מהחיבורים הנזכרים יונקים מניסיון חזיוני בלתי־אמצעי ומהארה מיסטית מפענחת, וחלקם נתחברו כתרגום, פירוש ועיבוד של ניסיון זה למסכת עיונית חדשה.

היצירה המיסטית אינה חותרת בהכרח לשנות נורמות מקובלות או לחלוק על תפישות המרחב והזמן הרווחות, אלא כוונתה להקנות להן משמעויות חדשות והקשרים לא ידועים ברבדים לשוניים חדשים היוצרים או מגלים עולמות לא נודעים. לעתים הספרות המיסטית מכוננת פרספקטיבות בלתי־צפויות הקושרות בין העבר לעתיד ומציבה ממדים חדשים הכורכים באופן מקורי בין הנגלה לנסתר ולעתים היא מתנגשת עם הנורמות הקיימות. המיסטיקן איננו קורא בהכרח תיגר על המערכת המסורתית, אם כי הוא עשוי לעשות זאת, אלא כוונתו לחשוף ולגלות בה רבדים לא ידועים המאירים את המציאות הנורמטיבית וגילוייה הלשוניים באור חדש. ההשלכות הנובעות מהרחבת גבולות הממשות ומהצבת פרספקטיבות חדשות לנוכח העולם המסורתי כתוצאה מהתווספות הממד המיסטי, עשויות לחולל תמורות מעמיקות ולהעלות מנטליות דתית שונה לגמרי מזו השגורה. שכן במחשבה המיסטית, השלמות האנושית אינה תלויה רק במכלול הערכים המקודש המונחל במסורת התקפה ברשות הרבים, אלא דווקא בזיקתה המורכבת למשמעות הנסתרת של ההוויה הנגלית ליחידים. משמעות זו גלומה בשפה המתפענחת מחדש באורח אידיוסינקרטי, ובראייה המקורית של מסכת היחסים בין עליונים ותחתונים הנחשפת בטקסט המקודש ובגילויים המיסטיים הכרוכים בו.

כדי להדגים בקצרה את משמעות אחד ההבדלים המכריעים בין המסורת הנורמטיבית למסורת המיסטית נשווה בין פתיחת הטקסט המכונן של המסורת הדתית היהודית – בראשית א א, ובין הפתיחה של ספר

יצירה, אחד מחיבורי היסוד של המסורת המיסטית שזמן חיבורו המדויק שנוי במחלוקת אולם מקורו בשלהי העת העתיקה אינו מוטל בספק:

"בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ והארץ היתה תוהו ובוהו
וחושך על פני תהום ורוח אלוהים מרחפת על פני המים" (בראשית א, א).

"בשלושים ושתים נתיבות פליאות חכמה, חקק יה ה' צבאות, אלהי ישראל, אלוהים חיים, אל שדי, רם ונישא, שוכן עד מרום וקדוש שמו וברא את עולמו. בשלושה ספרים: בספר וספר וספור. עשר ספירות בלימה ועשרים ושתים אותיות יסוד... עשר ספירות בלימה עשר ולא תשע, עשר ולא אחד עשר. הבן בחכמה וחקור בבינה. בחון בהם וחקור מהם. דע וחשוב, וצור והעמד דבר על בוריו, והשב יוצר על מכונו. כי הוא יוצר ובורא לבדו ואין זולתו. ומידתן עשר ואין להם סוף. עשר ספירות בלימה. בלום לבך מלהרהר בלום פיך מלדבר. ואם רץ לבך שוב למקום, שלכך נאמר: והחיות רצוא ושוב. ועל דבר זה נכרת ברית: עשר ספירות בלימה. נעוץ סופן בתחילתן ותחילתן בסופן כשלהבת קשורה בגחלת. דע וחשוב וצור: שאדון יחיד, והיוצר אחד, ואין לו שני ולפני אחד מה אתה סופר. עשר ספירות בלימה. מדתן עשר שאין להם סוף. עומק ראשית ועומק אחרית; עומק טוב ועומק רע; עומק רום ועומק תחת; עומק מזרח ועומק מערב; עומק צפון ועומק דרום. אדון יחיד, אל מלך נאמן, מושל בכולם ממעון קדשו עד עולמי עד" (ספר יצירה, משניות א־ו).

דומה שאין ספק שלעומת ספר בראשית, המייחס את הבריאה לאלוהים לבדו ומתאר בלשון חסכנית ממד אקטיבי חד־זמני שלה מזווית ראייה ארצית, הרי שהטקסט המיסטי של ספר יצירה מתאר בלשון נשגבת עולם מושגי חדש הכולל היבטים לא ידועים בהוויה הנסתרת. הספר מעמיד רצפי הוויה חדשים בצד קטיגוריות לא ידועות של זמן ומרחב ומשתף את האדם בבריאה במידה רבה לאין ערוך על אף מוזרותו, רב־רבדיותו ואי־מובנותו. המחבר האנונימי פונה לקורא בגוף שני, מפענח עבורו את מרכיבי הבריאה האלוהית ההולכת ונמשכת, מנחה אותו במושגי יסוד מופשטים בעלי כוח יוצר, המתווכים בין הבורא לבריאה – אותיות, ספירות, חוכמה, ספרים, עומקים – ומצביע על מושגים חידתיים המעוררים את הדמיון ומכוננים מציאות לא ידועה. האדם איננו רק מאזין צייתני לסיפור הבריאה שהתרחש אֵי אז בזמן מיתולוגי מעבר לגבולות השגתו אלא הוא נקרא בעת ובעונה אחת לבחון, לדמות, לשקול, לדעת, ליצור, לחשוב לנוכח עומקי האינסוף, ולהכיר את גבולות הדעת האנושית לנוכח היצירה האלוהית ולבלום את לבו מלהרהר לנוכח הפרספקטיבה החדשה של ההוויה הנצחית.

דומה שאפיונה העיקרי של המיסטיקה הוא כפול – סירובה להסתפק בעולם הנגלה שאינו ניתן לשינוי ושלילתה את בלעדיות תוקפו של הפשט המתפענח באורח חד־משמעי, מזה, והכרתה החודרת ב"עולם שנה נפש" כדברי ספר יצירה, או באינסופיותה של ההוויה הנחווית המתקיימת מעבר לגבולות הזמן והמקום ומשתקפת בנבכי הנפש ובמעמקי הלשון, מזה. הסירוב והשלילה נובעים מתוך הוודאות בדבר

קיום הוויה נעלמת שמעבר לזו הנגלית, המתייחסת לסוד שמעבר לפשט, וההכרה נובעת מתודעת אינסופיותה של ההוויה האלוהית, מאינסופיותם של המחשבה והדמיון האנושיים הפורצים את גבולות הזמן והמקום ומאינסופיותה של הלשון הבוראת, המתעלית מעבר לגבולות הזמן והמקום. אינסופיות זו, המיוחסת לאל ולאדם כאחד, פותחת פתח ליצירה מתחדשת ולחירות המחשבה והדמיון מעבר לגבולות של ההתנסות האנושית השגורה. היא אף פותחת פתח לראייה יחסית של ממדים שונים של העולם המסורתי שלכאורה אינם ניתנים לשינוי.

הדרך המיסטית מובילה להתנסות חווייתית בתחום שאינו ניתן תמיד להיגד וביטוי שכן פעמים רבות היא נוצרת מעבר לגבולות הלשון, במקום שהאדם מבקש לחוות במישרין את הנוכחות האלוהית. תחום ההתנסות ב"מציאות האחרת" מתואר לא פעם על דרך השלילה כעומק לא מושג, כאין וכאפס, אפיסה ואינסוף, או "כמה שאין הפה יכול לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע". תחום זה מתואר גם כתחום "הפיכת האני לאָין" וכתחום "ביטול היש": "סמרה שערת בשרי ונמס לבי ונתבטלתי ממציאותי והייתי כאילו איני... כי נשמטה נפשי ממני מחמת גבורת השיר", (הסימן, עמ' שיב). תחום זה מתואר כמציאות השרויה "מעבר לטעם ודעת", מעבר לתהום "הבלימה" או כהוויה המגלמת אחדות הפכים פרדוקסלית החורגת מכלל ביטוי. אולם למרות האמור לעיל, המיסטיקה איננה בשום פנים ואופן רק חוויה החורגת מגדר מבע, או חוויה המיוסדת על שלילת הממשות, אלא היא מערכת רבגונית של תבניות מחשבה מופשטות, סמליות ומטפוריות, דימויי תשתית פיוטיים, תורות מורכבות, תפישות שיטתיות, תיאורים אינדיווידואליים, תובנות חודרות, הנחיות מעשיות ומושגים מנחים בצד ביטויים עמומים, ציורי דמיון ומתווים מרומזים, המתייחסים כולם לתחום הנסתר ול"מציאות האחרת". ביטויים אלה מבוססים על פענוח והצפנה ביחס לפשט, ועל העמקה וחידוש במחשבה הדתית המסורתית והם נעשים במודע או מתרחשים באופן לא מודע באמצעות מטמורפוזות מיסטיות, חזיונות והארות, פרשנות יוצרת ועיון מעמיק. מערכת זו, המבקשת לגשר בין חוכמה, בינה ודעת ובין מה שמעבר לטעם ודעת, שואפת לתת ביטוי לשוני וחווייתי מורכב ליחסי הגומלין בין האלוהות, האדם והעולם בהיבטיהם הסמויים והגלויים.

הממד החווייתי־פנימי, המתייחס להתנסות אינטנסיבית של המציאות הדתית העליונה החורגת מתחומי המבע השגורים, גרם לכך שזיהו את המיסטיקה עם היסוד האי־רציונלי שבדת. ואמנם מיסטיקנים רבים מבקשים לחדור אל גרעין הרוחניות הפנימית השרוי "מעבר לטעם ודעת" ומעבר לגבולות המציאות המוחשית. יחד עם זאת, מן הרגע שהחוויה חרגה מדלת אמותיו של בעל הסוד, מרוחו, מחלומו, מחזונו ומעיונו והועלתה על הכתב או נמסרה בעל־פה ועברה מרשות היחיד לרשות הרבים, הרי שיצאה מתחום העל־חושי ועברה ממילא מטמורפוזה של הֶקשר ומשמעות, המתחייבים מעצם ניסוחה במלים, והופקעה בכך מחזקתה האי־רציונלית כהתנסות נעדרת ניב. ואמנם, חלקים רחבים בספרות המיסטית הם אכן יצירה ספרותית בשירה ובפרוזה, הכתובה בשלל סגנונות – בדרך מיתופואטית, בלשון הסמלים והמטפורות, או בצורה שיטתית בשפת טעמי המצוות, בלשון אוטוביוגרפית חזיונית או בלשון פרשנית ודרשנית, בלשון הסיפור העלילתי הנפרש באריכות ובלשון החזון של המסר המקוטע, בלשון הסתרים הלא מובנת של המאגיה או בלשון הרמזים של הגילוי המיסטי – לשון הנותנת בכל גילוייה ביטוי שיטתי

רבגוני לחוויות פנימיות של המציאות העליונה וליחסי הגומלין שלה עם המציאות המוחשית. מציאות זו עוברת מתחום הנסתר לתחום הנגלה בשעה שהיא נבראת במלים, כל פעם מחדש, ברוחו של המיסטיקן ובדמיונו, והופכת למקור השראה מקודש לשומעיו וקוראיו.

בשעה שאנו באים להעריך את משמעות מקומה של המיסטיקה ביצירה הדתית, ראוי לתת את הדעת על כך שבכל תרבות מתקיימת זיקה לפחות לשני עולמות – לעולם הממשי ולעולם הדמיון: לעולם החיצוני המתרחש ברשות הרבים ומתקבע בגבולות ברורים של כללים ונורמות, חוקים ומנהגים, ולעולם הפנימי המתרקם ברשות היחיד ומתעצב בתחומים העמומים של המחשבה, החלום, הזיכרון, הדמיון, ההזיה והחזון. על העולם הממשי לומדים מן הניסיון החושי, ממערכת הערכים המונחלת בידי החברה, מדגמי הסמכות המקובלים ברשות הרבים, מהמסורת הרווחת המונחלת מן העבר, מן הלשון המשותפת ומן המוסכמות החברתיות והנורמות התרבותיות המגשרות בין העבר להווה ומעצבות את תפישת העולם הנוהגת ואת ההתכוונות לעתיד. ואילו על העולם הדמיוני לומד האדם מנבכי הנפש והנים־לא־נים, מהחלום וההזיה, ממסתרי הלשון וממעמקיה המשוקעים בעבר, מסמלי המסורת ורמזיה, מעמימות האגדה וציוריה, מהשירה והספרות, מהאמנות והריטואל. גם פריצות הרוח, המתרחשות ברגעי משבר ומצוקה, בין השפיות המכאוב והפיכחון, לבין "שמיטת הנפש" והשיגעון, וההתחדשות היוצרת, המתחוללת ברבדי תודעה שונים בנשמתו של היחיד, שפעמים הוא "שפל־רוח" ופעמים "נפשו נוססת", מהוות מקור השראה. שני עולמות אלה אינם קופאים במקומם אלא מתחדשים ומשתנים כל העת בתמורות הזמן ובמהפכי ההיסטוריה. העולם הממשי משתנה בכוחן של תמורות פוליטיות וחברתיות, חוקיות וכלכליות, ובכוחם של שינויים בתחומי התרבות, היצירה, הטכנולוגיה והמדע, המתחוללים ברשות הרבים, משפיעים על עולם המעשה ומעצבים מחדש את הנורמות הקובעות את פני המציאות. ואילו העולם הדמיוני נברא מחדש בכוח החזון המתחולל ברשות היחיד, בכוחה של התבוננות במעמקי הנפש, בהשראתם של סמלים, מיתוסים, פולחנים, הארות מיסטיות, אגדות ושירים, ובתוקפם של רעיונות חדשים, ציורי דמיון, חזיונות בעלי מעוף, התנסויות בלתי־צפויות, הרהורים וחלומות, כאב וטירוף, "נפילת מוחין", התעלות־נפש, ביקורת וחתרנות, כיסופים ותקוות, המשפיעים על עולם המחשבה ועל דפוסי המשמעות. מערכת מחשבה זו, המעוגנת במסורת ובמיתוס, בדת ובשירה, בלשון ובספרות, ובניסיון האנושי החד־פעמי, נבראת כל פעם מחדש בדמיון היוצר ונחקקת במחשבה בתקופות היסטוריות שונות, והיא המפרנסת את מחוזות ההשראה והיצירה ואף משפיעה ביודעין ובלא יודעין על ערעור הנורמות הקיימות ועל החתירה מתחת לאושיות המציאות.

ספרות

(פירוט מלא של ההפניות הקצרות ימצאו הקוראים ברשימת המחקרים הערוכה בסדר אלפביתי בסוף החיבור; ההפניות למקורות על־פי שם החיבור; ההפניות למחקרים על־פי שם משפחה של החוקר; ההפניות לדמויות ולאישים מיסטיים על־פי שם פרטי; כל הרשימות מסודרות על־פי סדר אלפביתי.)

הגדרות שונות למיסטיקה ראו: אינג׳ מיסטיקה; אוטו, מיסטיקה מזרח ומערב; זאהנר, קודש וחול;

אנדרהיל, מיסטיקה; לאוט, ארוס; ווד, מיסטיקה; סמית, מיסטיקה; שלום, פרקי יסוד, מקגין, איחוד; דן, הקדושה; בן־שלמה, אוטו. על פרישתה ההיסטורית של המיסטיקה היהודית, ראו: שלום, קבלה, האנציקלופדיה העברית; שלום, זרמים; דן, חוגי; אידל, היבטים. על עמדה מיסטית וסמכות דתית, ראו: שלום, מיסטיקה וסמכות דתית; כ״ץ, מיסטיקה ומסורת. על אופיה פורץ הגדר של המחשבה המיסטית עיינו: ובר, על הכריזמה; שלום, מצוה הבאה בעברה. על המציאות האחרת, ראו: אוטו, רעיון הקדושה; אליאור, מיסטיקה. על חוויית הנוכחות האלוהית ראו: ג׳ימס, החוויה הדתית; שרפשטיין, החוויה המיסטית; בן־שלמה, פנתאיזם; וולפסון, אספקלריה. על החלום במחשבה המיסטית ראו: אליאור, חלום. על איסור העיסוק בנסתרות, ראו: היכלות זוטרתי, עמ׳ 59–60; על יחסי גומלין בין הפכים במחשבה המיסטית, ראו: אליאור, אחדות ההפכים. על מיסטיקה בדתות המזרח והמערב והשוואת תופעות מיסטיות שונות ראו: אוטו, מיסטיקה מזרח ומערב; ס׳ כ״ץ, מיסטיקה ולשון; מנן, מיסטיקנים. על ההשקפה המצددת בהפשטת הניסיון המיסטי ממרכיביו הייחודיים כגון לשון, מסורת וסימבוליקה לשם השגת האמת הטרנסנדנטית, ראו: אנדרהיל, מיסטיקה; אנדרהיל, פרקטיקה. על העמדה ההפוכה הטוענת שהאמת המיסטית מושגת דרך המסורת והסימבוליקה הייחודית של כל דת ראו: ס׳ כ״ץ, מיסטיקה ומסורת. על הספרייה המיסטית היהודית, ראו: שלום, ביבליוגרפיה; קטלוג אוסף גרשם שלום בספרייה הלאומית. על המיסטיקה היהודית מבחינה היסטורית ופנומנולוגית ראו השקפות שונות: שלום, זרמים; שלום, ראשית הקבלה; שלום, פרקי יסוד; תשבי, נתיבי אמונה; דן, מיסטיקה; דן, הקדושה; אידל, היבטים; תשבי, הפיכה; אידל, חדש; ליבס, כיוונים; ליבס, זוהר וארוס; וולפסון, אספקלריה. על הלשון המיסטית ראו: שלום, תורה; שלום, שם האל; ס׳ כ״ץ, מיסטיקה ולשון; דן, הקדושה. למושגים שונים מן הספרות המיסטית היהודית עיינו בפרקים הבאים ובמפתחות החיבורים הנזכרים לעיל. על פרדס, מרכבה, היכלות, שיעור קומה, רזים, ומלך ביופיו ראו: שלום, מרכבה; גרינולד, אפוקליפטיקה; דן, מיסטיקה, אליאור, היכלות זוטרתי; אליאור, מיסטיקה; אליאור, דמות האל; שפר, האל הנעלם; הימלפרב, עלייה; גרין, כתר; אליאור, מרכבה. על ספירות, שמיטות, צחצחות ראו: שלום, ראשית; גוטליב, מחקרים; ורמן, עיון; שלום, תמונה; תשבי, פירוש האגדות. על דביקות, שכינה, העלאת ניצוצות, ראו: שלום, דבקות; ש״ץ, החסידות כמיסטיקה; על רוח אור ורוח חושך ועל כוהני קורב ראו: ליכט, סרכים; ידין, מגילת מלחמת; שיפמן, הלכות. על היחס בין המיסטיקה והמסורת, ראו: שלום, מיסטיקה וסמכות; י׳ כ״ץ, הלכה וקבלה; שלום, מסורת וחידוש. על גילויים מיסטיים, ראו: אשכולי, התנועות המשיחיות; שלום, שבתי; שלום, פרקי; ורבלובסקי, קארו; אידל, ספר המשיב; אידל, התבודדות; אליאור, קארו; וולפסון, אספקלריה. על חיבורים מיסטיים אנונימיים משלהי העת העתיקה ועל ספרי קבלה, עיינו להלן בסוף חיבור זה ברשימת המקורות. על ספר יצירה, עיינו: גרינולד, ספר יצירה; דן, ספר יצירה; ליבס, ספר יצירה. על היסוד העל־רציונלי ו״מעבר לטעם ודעת״, ראו: אליאור, אחדות ההפכים, מפתח בערכם.